Herbář Josefa Holuba

Josef Holub's herbarium

Jiří Zázvorka

Botanický ústav AV ČR, Zámek 1, 252 43 Průhonice; e-mail: jiri.zazvorka@ibot.cas.cz

Abstract

Josef Holub (1930–1999), one of the greatest figures of 20th century Czech botany, created a large herbarium collection of vascular plantsduring his life. The collection contains 80,502 specimens. The herbarium specimens were, however, only provided with provisional labels, written in almost illegible Holub's handwriting. The entire herbarium collection had to be re-labelled, Holub's original labels rewritten and collection sites localized more precisely using Holub's field records and reports kept separately. J. Holub primarily gathered taxonomically difficult groups of plants, e.g. *Rubus* (8 000 collections consisting of 25,148 specimens), *Crataegus* (2,825), *Carex* (3,493) etc. J. Holub's collection is now preserved in the herbarium of the Institute of Botany, Czech Academy of Sciences, Průhonice, Czech Republic (PRA). The collection will be available after classifying and integrating it into the main collections of the PRA herbarium.

Osudy botanických pozůstalostí bývají, pokud se o ně „zůstavitel" sám včas nepostará, většinou nedobré. Po Josefu Holubovi (1930–1999) zůstala bohatá knihovna, kterou dědici (syn Josef Holub z prvního manželství s Annou Kláskovou, později Skalickou) velkoryse darovali knihovně Botanického ústavu AV ČR v Průhonicích, velké množství písemností a herbář, obojí ve vlastnictví jeho zaměstnavatele, Botanického ústavu. Písemnosti skončí ve fondu odborných pozůstalostí Botanického ústavu, Holubův herbář se nyní nachází v herbáři Botanického ústavu v Průhonicích (PRA).

Holubova celoživotní herbářová sbírka je velmi rozsáhlá, obsahovala celkem 654 balíků s 80 502 herbářovými položkami. Sbírka byla, až na nejstarší školní sběry, opatřena jen provizorními stručnými schedami, psanými večer po exkurzích drobným, těžko čitelným Holubovým rukopisem. Bylo nutné celý Holubův herbář projít, provizorní schedy přečíst, přepsat a opatřit schedami s lokalizací použitelnou pro další badatele. Tuto práci jsem vykonával příležitostně v letech 2008–2015. Od listopadu 1973 jsem pracoval jako asistent J. Holuba až do jeho smrti v červenci r. 1999, během 26 let jsem se zúčastnil mnoha jeho exkurzí a podílel se na sběru a konzervaci (sušení, překládání) jeho herbáře, a měl tak příležitost poznat jeho systém práce a jeho rukopis.

Historie vzniku herbáře. První sběry J. Holuba jsou z roku 1945 ze Strakonicka, to mu bylo 15 let, vůbec první sběr je z 24. 3. 1945: JZ Čechy, Strakonice, meze JV od Třebohostic, 470 m n. m. Poslední rostliny sebral několik desítek minut před tím, než zemřel,

23. 7. 1999: Okr. Praha-východ, Lhota u Dřís, na okraji lesa u rybníka na vých. okraji obce Lhota.

S botanikou začal asi v roce 1944 (možná i dříve), na přelomu nižšího a vyššího reálného gymnázia. Jeho otec byl strojař, odborník v automobilovém a zbrojním průmyslu, během jeho školních let se celá rodina Holubových několikrát stěhovala do míst, kde byly zbrojovky, nejčastěji ze Strakonic do Uherského Brodu a zpět, a také do Mladé Boleslavi, a nakonec do Prahy. V roce 1949 maturoval v Uherském Brodě. Na uherskobrodském gymnáziu chodil do třídy se synem známého bělokarpatského botanika Stanislava Staňka. Ve Strakonicích na gymnáziu se sešel s Jaroslavem Moravcem (později známým geobotanikem), který byl o rok starší. Ve společnosti S. Staňka a J. Moravce nabíral J. Holub zkušenosti jak v terénu při jejich četných společných exkurzích, tak i výměnou literatury.

Školní herbář z let 1945–1947 obsahuje většinou běžné druhy, je ale řádně oschedován, schedy jsou psány perem a čitelným rukopisem. Gymnaziální herbář z let 1948–1949 je opatřen úplnými schedami psanými pečlivě perem nebo na psacím stroji, často velmi dobrou latinou. Pro nedostatek papíru v poválečných letech je uložen v dobových novinách, kterými ho zásoboval jeho otec. Sběry ze školních let 1945–1949 pocházejí většinou ze Strakonicka a Bílých Karpat, ale také ze Šumavy, Jeseníků, slovenských Malých Karpat, Tater a dalších míst, kam J. Holuba brali rodiče s sebou na dovolenou, a dále z několika větších cest s J. Moravcem. V té době založili J. Holub s J. Moravcem společný herbář („HMH"), z něhož v Holubově herbáři zůstalo množství sběrů J. Moravce (základní herbář J. Moravce je uložen v PR).

Po příchodu J. Holuba na vysokou školu do Prahy nastal zlom, jeho čitelné a podrobné školní schedy vystřídaly provizorní, v nedostatku času psané velmi stručné a těžko čitelné „schedy", které od sezony 1950 psal až do konce svého života. Po obhájení diplomové práce z oboru geobotanika (Lesní společenstva Bílých Karpat, 1953) a zakončení studia složením zkoušek nastoupil na vědeckou aspiranturu (téma Taxonomie a chorologie československých ovsířů, obhájeno 1958). Po získání titulu CSc. mohl prom. biol. J. Holub požádat o titul RNDr., který se vydával na písemnou žádost po získání titulu kandidát věd. Holub ale písemně nepožádal, pak celý život mohl používat jen titul „promovaný biolog" (např. jeho spolužák P. Tomšovic požádal a titul RNDr. automaticky získal). To vyřešil tím, že tituly u svého jména nepoužíval vůbec, nebo jen výjimečně u oficiálních dokumentů. Do roku 1961 působil na Přírodovědecké fakultě UK, ul. Benátská 2 v Praze jako odborný asistent (vedl cvičení, terénní praxe, byl kustodem herbářů), z té doby jsou v jeho herbáři položky sbírané spolu se studenty v různých oblastech Československa, často pod vedením prof. J. Dostála, jsou schedované, často velmi nedostatečně a nespolehlivě, různými studenty. Tento materiál je v původních sušicích papírech tak, jak byl sebrán na lokalitách v terénu. V r. 1961 přešel „po dohodě pracovišť" do Geobotanické laboratoře ČSAV v Průhonicích, později Botanického ústavu ČSAV jako vědecký pracovník, kde pracoval až do konce svého života. Na nové pracoviště do průhonického zámku přestěhoval všechny herbáře ze školních let (asi 80 balíků). V PRC zůstala jen menší kolekce jeho sběrů z r. 1951, z území dnes zatopeného Oravskou přehradou na severním Slovensku (sdělil J. Hadinec).

Během pobytu v Botanickém ústavu v Průhonicích prochodil a prosbíral všechny územní celky Československa. V menší míře sbíral ve většině evropských zemí, i když krátkodobé návštěvy byly zpravidla v souvislosti s různými kongresy, botanickými akcemi (např. bavorské „Rubus-koncily“) nebo o dovolené. Rostliny sbíral při každé možné příležitosti, cestou k lékaři nebo do divadla. Dnů, kdy Holub sbíral, bylo celkem asi 2 150, plných, celodenních exkurzních dní absolvoval za 55 let botanické kariéry asi 1 900.

Doprava na exkurzích. J. Holub neřídil, automobil ani motocykl nikdy nevlastnil (jezdil však v mládí na kole). Cestoval převážně veřejnou dopravou, od roku 1948 asi do r. 1955(–1960) překvapují sběry z téhož dne z míst od sebe velmi vzdálených, kde veřejná doprava neexistovala. V té době J. Holub podnikl mnoho cest s J. Moravcem na motocyklu ČZ 125, který J. Moravec dostal od otce k maturitě (1948), později vlastnil výkonnější motocykl Harley Davidson. Na motocyklu vozil J. Holuba a jiné botaniky (např. M. Deyla) do terénu. Služební auta nebo soukromá auta kolegů a přátel začal ve větší míře využívat od poloviny 60. let. Nicméně vlaky a autobusy jezdil celý život běžně.

Provizorní schedy. Schéma jeho provizorních sched vzniklo během studií na vysoké škole v polovině 50. let, toto schéma udržel celý život. Na malém lístku je uvedeno většinou jen rodové jméno rostliny, velmi stručně lokalita, a vždy datum sběru, např.:

Pyrola
kota 660 m u Hamr, 14. 9. 1959

Jeho schedy jsem přepsal, lokalizoval a převedl do použitelné formy, veškeré údaje na schedách mnou uvedené jsou vždy v hranatých závorkách: [Šumava, Nýrsko, kota 660 m n. m. severně od osady Hamry].

Výsledná podoba schedy pak vypadá takto:

Carex
Kněží hora V, 5. 6. 1960
Zpřesněná lokalizace: [Okr. Rokycany, Těškov, Kněží hora /Kněžský vrch/ sev. od obce, východně od Kněží hory]

U vícedenních exkurzí psal J. Holub před lokalitu, většinou v kulatých závorkách, navštívenou oblast nebo místo ubytování:

Rubus 9
(Jihlava), Bítovánky – Římov, 9. 8. 1988
[Okr. Třebíč, okraj lesa při silnici mezi obcemi Bítovánky a Římov, blíže k Bítovánkám]
9. 8. 1988, leg. J. Holub

Místo ubytování (Jihlava) s lokalitou přímo nesouvisí a může být od lokality velmi vzdálené. Např. lokalitě „Heracleum, (Děčínsko), Zdiby“ je třeba rozumět tak, že se přesouval na týdenní exkurzi z Prahy do Děčína a v obci Zdiby za Prahou sebral rostlinu *Heracleum mantegazzianum*. U liniových tras postupně používal předložky k – před – u – Žďár – za – k, ve smyslu směrem ke Žďáru, u Žďáru, za Žďárem. Někdy v lokalitách podtrhával, např. Bítovánky – Římov, což znamená, že šel z Bítovánek do Římova a rostlinu sebral blíže (nedaleko) obce Bítovánky.

Podklady užité při rekonstrukci tras exkurzí a lokalizací. První předpoklad k přeschedování Holubova herbáře do použitelného tvaru byl Holubovu schedu vůbec (správně) přečíst. Pro lokalizaci jsem měl k dispozici mapy, které Holub používal při exkurzích, od starých speciálek po starší i nejnovější turistické mapy, Holub měl k dispozici také vojenské mapy (1: 25 000 a 1: 50 000), které byly do r. 1990 tajné. Holubovy schedy jsem porovnával s jeho terénními zápisníky, rovněž těžko čitelnými, některé ale J. Holub přepsal do čitelného stavu. K dispozici jsem měl jeho zprávy ze služebních cest, kde u každé cesty Holub psal základní trasy exkurzí. Psaní cestovních zpráv bylo povinně zavedeno od roku 1976, do té doby cestovní zprávy nepsal. Dalším vodítkem byly Holubovy publikace, kde byly některé jeho nálezy uveřejněny. Posledních 20–30 let se při větších cestách Holub často pohyboval po značených turistických cestách, zejména v lesních úsecích při sběru ostružiníků. Pořadí položek v balíku z jednoho exkurzního dne v převážné většině neodpovídalo pořadí, jak byly sebrány v terénu. Cenných rad se mi dostalo od botaniků, kteří J. Holuba v posledních letech na exkurzích častěji doprovázeli, především V. Čulíková, J. Hadinec, J. Kolbek, A. Krahulcová, Josef Kučera, Tomáš Kučera, V. Petříček, B. Trávníček, V. Žíla, na Slovensku V. Feráková, E. Kmeťová a další. Osobně jsem s J. Holubem jezdil na exkurze hlavně v letech 1975–1990.

U Holuba je při psaní sched třeba počítat s chybami, až s určitou zálibou v komolení slov, psal např. (Milín) Bukovno místo správného Bukovany; (Dobruška) Ohniště místo Ohnišov; Tvrdotín místo Tvrdošovce; Čertoves místo Pekloves u obce Cidlina, apod.

Okruhy sběratelského zájmu. J. Holub sbíral především problematické, taxonomicky obtížné skupiny, a také dokládal fytogeograficky významné nálezy. Naopak málo jsou zastoupeny obecně jednoduché, neproblematické taxony, vodní rostliny a běžné dřeviny. Jeho herbář obsahuje celkem 80 502 položek, včetně darů, které mu zaslali k revizi jiní sběratelé, těch je 4 164 položek. Součástí sbírky jsou rostliny pěstované na pokusné zahradě Botanického ústavu Štípenka v Průhonicích (do r. 1965, později zastavěno dálnicí), pak na zahradě Jezírka v Průhonicích (do r. 1993, pak restituce pozemků), celkem 3 527 položek. Jde o rostliny přepěstovávané ze semen získaných z Indexů seminum z botanických zahrad, a rostliny dovezené Holubem do kultivace z přírody.

J. Holub preferoval při sběru v různých dobách různé rody, v jeho herbáři jsou početněji zastoupeny následující (výběr): *Achillea* – 345 položek, *Agrostis* – 328, *Alchemilla* – 560, *Allium* – 161, *Aphanes* – 44, *Aster* – 183, *Avenula* + *Helictotrichon* – 407, *Bromus*

– 795, *Bupleurum* – 250, *Callitriche* – 120, *Cardamine* – 240, *Carex* – 3493, *Centaurea* s. lato – 1249, *Cerastium* – 625, *Chenopodium* – 166, *Chrysanthemum* s. lato – 413, *Crataegus* – 2825, *Crepis* – 248, *Cytisus* s. lato – 614, *Dianthus* – 656, *Dryopteris* – 807, *Epilobium* – 1183, *Epipactis* – 217, *Euphorbia* – 398, *Euphrasia* – 457, *Festuca* – 757, *Filago* s. lato – 197, *Galium* – 1410, *Galeobdolon* – 207, *Geranium* – 197, *Glyceria* – 738, *Heracleum* – 277, *Hieracium* + *Pilosella* – 2150, *Juncus* – 412, *Knautia* – 312, *Koeleria* – 419, *Leonurus* – 174, *Luzula* – 421, *Melica* – 271, *Myosotis* – 1029, *Oxalis* – 179, *Poa* – 966, *Polygonum* – 235, *Polypodium* – 116, *Potentilla* – 929, *Ranunculus* – 548, *Rubus* – 25148, *Senecio* s. lato – 405, *Silene* s. lato – 590, *Solidago* – 92, *Sorbus* – 524, *Stellaria* – 255, *Swida* + *Cornus* – 369, *Thalictrum* – 243, *Thymus* – 623, *Trifolium* – 663, *Verbascum* – 100, *Veronica* s. lato – 1025, *Vicia* – 467, *Viola* – 777.

Crataegus*, *Heracleum* a *Swida. Materiál těchto rodů byl ve většině případů určen Holubem již v terénu. U *Crataegus* se jedná v drtivé většině o hybridy, druhy nebo jejich hybridní kombinace jsou na provizorních schedách naznačeny zkratkami druhových jmen, např. MONO – FALL, LAEV – FALL (–MACRO), kdy jméno v závorce naznačuje menší podíl *C. macrocarpa* v polyhybridní rostlině. Označení v podstatě sleduje pojetí druhů a hybridů rodu tak, jak je zpracováno Holubem v Květeně ČR 3: 488–525, 1992.

Podobně používal zkratky u *Heracleum sphondylium* agg.: S (*sphondylium*), T (*trachycarpum*), C (*chloranthum*) a F (*flavescens*) (cf. Květena ČR 5: 386–395, 1997). Stejně tak u *Swida sanguinea* agg. zkracoval AU (*australis*), SER (*sericea*), SANG (*sanguinea*) a HUNG (*hungarica*) s naznačením různých jejich vzájemných přechodů (cf. Květena ČR 5: 252–265, 1997).

Rubus. Rodem *Rubus*, skupinou u nás naprosto nejasnou, se začal J. Holub zabývat „de novo" v r. 1978; posledních asi 15 let ostružiníky v jeho sběrech silně převažovaly. Nasbíraných 25 148 herbářových položek však představuje odhadem asi 8 000 sběrů; sběrem se zde myslí jedna, ale většinou několik (až 10) položek odebraných z jedné rostliny. Jednotlivé sběry Holub číslovaI, což znamená, že např. všechny položky pod číslem *Rubus* 5 z určitého dne jsou sbírány z téže rostliny. Číselné pořadí sběrů však nutně neznamená, že ostružiníky byly v tomto pořadí sbírány v terénu. Materiál byl přerevidován v letech 2000–2008 B. Trávníčkem (Olomouc), obsahuje z velké části kritické, nejasné nebo v současné době neurčitelné, neklasifikovatelné rostliny, ale i nadějné, nové popsatelné taxony (cf. Květena ČR 4: 54–206, 1995).

Duplikáty sběrů nejasných druhů ostružiníků posílal J. Holub k revizi H. E. Weberovi (Vechta, Německo). Během sezón 1984–1998 zaslal 2 999 sběrů ostružiníků, které u něho zůstaly. V zasílaném materiálu byly v menší míře též sběry našich dalších batologů.

Typové materiály. Typy od druhů (taxonů), které J. Holub popsal, jsou uloženy v herbáři Národního muzea v Horních Počernicích (PR), který dříve sídlil v Průhonickém zámku. Podle dohody mezi institucemi pracovníci Botanického ústavu předávali typový materiál

do muzejního herbáře, vlastního herbáře nemajíce. V herbáři PRA je ale množství různých isotypů, paratypů či topotypů rostlin Holubem nově popsaných.

V herbáři jsou také bohaté doklady k taxonům, které měl Holub v úmyslu popsat, ale z různých důvodů nikdy nepopsal, některé z nich později popsali jiní autoři. J. Holub objevil několik desítek nových druhů (taxonů) na našem území, ale i v cizině. Tyto nové nálezy jsou v herbáři většinou bohatě doloženy.

Stav herbáře. Materiál sbíraný do r. 1961 zůstal nepřeložený, v novinách nebo původních sušicích papírech tak, jak byly rostliny sebrány v terénu. Pozdější sběry byly většinou dosušeny a přeloženy. Herbář byl uložen v Průhonicích v jeho pracovně, po dobu 60 let nebyl nikdy ošetřen proti hmyzu a nebylo s ním (kromě studentských sběrů v 50. letech) prakticky vůbec manipulováno; případy, kdy J. Holub ve svém herbáři něco hledal, byly naprosto ojedinělé. Přestože herbář ležel ve skříních mnoho let nedotčen, je ve velmi dobrém stavu, není poškozen hmyzem, jen malá část nedosušených sběrů z r. 1958 je poškozena plísní. Holubův herbář byl konzervován mražením až po oschedování při přemísťování do herbáře PRA v Průhonicích v letech 2009–2015.

Při přeschedování herbáře nebyl žádný odpad (nic nebylo vyhozeno), ani z důvodů nekvalitního nebo poškozeného materiálu, ani kvůli chybějící nebo nedešifrovatelné schedě. Výpůjčky z jiných herbářů a materiály k revizi, které si sběratelé přáli vrátit, jim byly po smrti J. Holuba vráceny.

Herbář má obvyklé uspořádání, balíky a složky v nich jsou označeny datem sběru a příslušnou exkurzí. V posledních asi 20 letech J. Holub vyčleňoval položky ostružiníků a hlohů sebraných v průběhu sezony do samostatných balíků. Tyto materiály *Crataegus* a *Rubus* zůstanou v herbáři PRA tak, jak jsou, nebudou dále tříděny.

Po roztřídění na rody a druhy a začlenění do fondů herbáře PRA bude materiál přístupný veřejnosti, což ale ještě nějakou dobu potrvá.

Použité materiály

„Životopis“ J. Holuba, nedatovaný, z roku 1962 a „Vlastní životopis“ datovaný 3. 7. 1972. – Archiv J. Holuba, Botanický ústav Průhonice.

Hrouda L. (2010): Vladimír Skalický a Josef Holub – nedožitých 80 let aneb dva pohledy na jeden svět... – Zprávy Čes. Bot. Společ. 45: 127–129.

Hrouda L. & Pyšek P. (2012): Josef Holub (1930–1999). – Živa 60(98): LXXIII.

Jongepierová I. & Jongepier J. W. (2012): Stanislav Staněk (1903–1982). – Živa 60(98): LXXIX.

Pyšek P. & Hrouda L. (2000): Svět podle Holuba (1930–1999). – Preslia 72: 99–166.